
HISTORYCZNE ŹRÓDŁA TOŻSAMOŚCI EUROPY ŚRODKOWEJ

1

Czasami można spotkać się z twierdzeniem, że stosowanie obecnie terminu „Europa Środkowa” jest bezzasadne, a nawet szkodliwe. Było ono może potrzebne w czasach komunizmu, gdy służyło zaznaczaniu odrębności narodów położonych w naszej części Europy od wschodniego imperium komunistycznego. Obecnie jednakże wszystkie kraje naszego regionu aspirują do członkostwa w Unii Europejskiej i chcą być uznane w pełni za społeczeństwa typu zachodniego. W tym kontekście zaznaczanie regionalnej odrębności jest politycznie niepoprawne, gdyż sugeruje, że my sami oraz sąsiadujące z nami narody jeszcze nie dorosliśmy do wzorca zachodniego i trzeba wobec nas stosować określenia-protezy typu „Europa Środkowa”, co rozumieć należy jako: „w niepełny sposób zachodni”.

Ponadto termin ten charakteryzuje się wyjątkowym rozmyciem: nie wiadomo, kto aktualnie należy do Europy Środkowej, a kto nie. Czy np. – zadajmy pytanie – Estonia należy do Europy Środkowej? Przed rokiem 1989 nasze geograficzne wyczucie podpowiadałoby, że nie. Należy zatem do Europy Wschodniej. Jednakże zakres i tempo przeprowadzonych w tym kraju reform gospodarczych (np. znacznie prostsze niż w Polsce prawo podatkowe) sprawia, że po roku 1989 roku nie możemy zaliczyć tego kraju do społeczeństwa wschodnioeuropejskiego. Czy nie lepiej, więc – argumentują przeciwnicy posługiwania się terminem „Europa Środkowa” – zaprzestać stosowania tego terminu i zaliczyć Estonię do społeczeństw cywilizacji zachodniej¹.

Wydaje się jednak, że wbrew tym argumentom można obronić zasadność stosowania terminu „Europa Środkowa”. Rozpatrzmy najpierw pierwszy zarzut. Wbrew naszym rodzimym euroentuzjastom (lub eurosceptykom), który przed-

¹ Argumentację tę zawdzięczam Andrzejowi Przyłębskiemu.

stawiają Europę Zachodnią jako jeden homogeniczny organizm, obecny kształt Europy Zachodniej jest zróżnicowany. Zachodnia część naszego kontynentu dzieli się na regiony, np. kraje nordyckie, romańskie itd., posiadające swoje lokalne odrębności. Z powodzeniem zatem Europa Środkowa również może być takim regionem zachowującym swoją tożsamość w obrębie większej całości.

Źródłem rozmycia takich określeń, jak: „Europa Zachodnia”, „Europa Środkowa”, „Europa Wschodnia” jest to, że na oznaczenie systemów społecznych stosuje się nazwy geograficzne. Z tego powodu nie zawsze wiadomo, czy dany użytkownik języka stosuje pojęcie np. Europy Środkowej w znaczeniu czysto geograficznym, czy w znaczeniu historyczno-społecznym. Australia położona jest na południowym wschodzie od Polski, lecz pomimo to społeczeństwo australijskie określamy mianem społeczeństwa zachodniego. Nie o położenie geograficzne zatem tu chodzi, lecz o pewien zestaw cech stanowiący swoistość systemu społecznego powstałego pierwotnie w określonej strefie geograficznej i stąd biorącego swą nazwę².

Można więc przypuszczać, że termin społeczeństwo środkowoeuropejskie jest również synonimem systemu społecznego, w którym – określmmy to wstępnie – przeplatają się cechy Wschodu i Zachodu. Co więc z tą przykładową Estonią? Wydaje się, że na to pytanie można odpowiedzieć następująco:

- jeżeli w społeczeństwie estońskim wykształcił się system społeczny podpadający pod wzorzec społeczeństwa środkowoeuropejskiego, to kraj ten należy do Europy Środkowej; aby nie razić w tym przypadku intuicji geograficznych dodaje się zwykle przymiotnik: „Wschodnia”;
- jeżeli w społeczeństwie estońskim nie wykształciły się cechy ustrojowe pozwalające zaliczyć ten kraj do społeczeństwa środkowoeuropejskiego (ani zachodniego), to pomimo mojej ogromnej sympatii do Estończyków kraj ten należy do Europy Wschodniej.

Celem mojego artykułu jest argumentacja na rzecz tezy, iż Europa Środkowa jest pojęciem wyróżnianym na podstawie kryteriów historyczno-społecznych, a nie geograficznych jedynie. Oznacza to, że w trakcie swojej historii społeczeństwa środkowoeuropejskie posiadały odmienną strukturę społeczną od krajów zachodnioeuropejskich i ewoluowały według innych prawidłowości.

2

Przyjrzyjmy się zatem podziałom kontynentu europejskiego stosowanym w historiografii. Tradycyjnie spotykamy podziałem jest dychotomiczne wyróż-

² Według Huntingtona do cech cywilizacji zachodniej należy: obecność dziedzictwa starożytności klasycznej, łacina stanowiąca podstawę języków romańskich (lub źródełostów większości języków europejskich), rozdział władzy duchowej i doczesnej, rządy prawa, pluralizm społeczny, zgromadzenia przedstawicielskie i indywidualizm (S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*. Warszawa 1997, s. 86-93).

nienie Europy Zachodniej i Wschodniej. Podział taki opiera się na zasadzie kontrastu – drogę rozwojową Europy Zachodniej charakteryzować miały takie cechy i własności, których brakowało Europie Wschodniej. I odwrotnie – Europa Wschodnia posiadać miała takie cechy, których nie posiadała Europa Zachodnia. Przypatrzmy się dokładniej pewnemu takiemu podziałowi. Według np. E.G. Waltersa różnica pomiędzy Wschodem a Zachodem Europy opierała się na różnicach geograficznych³. Europa Zachodnia charakteryzować się miała cieplejszym klimatem, obfitszymi opadami, dłuższym okresem wegetacyjnym roślin, dostępem do wód żeglownych oraz posiadaniem naturalnych, łatwo brońionych granic. W rezultacie wydajność zachodnioeuropejskiego rolnictwa była wyższa od wydajności rolnictwa we wschodniej Europie. Dłuższa linia brzegowa Europy Zachodniej oraz obecność żeglownych przez większość roku rzek obniżała koszty transportu. W istotny sposób przyczyniało się to do rozwoju gospodarki i intensyfikacji wymiany handlowej. Naturalne granice wodne ułatwiały obronę społeczeństw zachodnioeuropejskich przed agresją z zewnątrz. Tych warunków pozbawione były społeczeństwa Europy Wschodniej. Surowsze i dłuższe zimy oraz mniejsze opady stwarzały gorsze warunki dla rozwoju rolnictwa. Słabiej rozwinięty system rzeczny utrudniał komunikację pomiędzy poszczególnymi częściami Europy Wschodniej. Ponadto brak naturalnych granic ułatwiał dokonywanie agresji przez ludy koczownicze. Te różnice geograficzno-klimatyczne oddziaływały na poziom gospodarczy obu części kontynentu. Z kolei czynniki geograficzne wraz gospodarczym wpływały na rozwój polityczny, decydując o powstaniu i ukształtowaniu odrębnych systemów politycznych w obu częściach kontynentu. Wspólna dla obu części kontynentu była kultura, model edukacji i religia.

Podobny dwuczłonowy schemat rysuje Peter Burke⁴. Według niego Europa Zachodnia charakteryzowała się gęściejszym poziomem zaludnienia, na jej terytorium dominowały języki romańskie i germańskie oraz wyznania katolickie i protestanckie. Ponadto w regionie tym już w XVI w. pojawiły się pierwsze elementy gospodarki kapitalistycznej. Europa Wschodnia w tym podziale charakteryzowała się mniejszym poziomem zaludnienia, na jej terytorium przeważały języki słowiańskie, a dominującą religią było prawosławie. Na tym obszarze również rozwinęło się w XVI w. wtórne poddaństwo i gospodarka folwarczno-pańszczyźniana. Jednakże autor ten stwierdza niewystarczalność podziału dwuczłonowego. Obok niego potrzeba wyróżnić obszar pośredni, obszar leżący między Wschodem a Zachodem, Rosją a Niemcami⁵. W podziale tym

³ E.G. Walters, *The Other Europe. Eastern Europe to 1945*. Syracuse, 1989, s.111-113.

⁴ P. Burke, *Introduction. A Note on the Historiography of East-Central Europe*. W: P. Burke, A. Mączak, H. Samsonowicz (red.). „East-Central Europe in Transition. From the Fourteenth to the Seventeenth Century”. Cambridge, 1985, s. 1-2.

⁵ Pionierem wyróżniania, obok Zachodu i Wschodu, Europy Środkowej był Oskar Halecki. Historyk ten zakładał podział na Europę zachodnią, środkowo-zachodnią, wschodnią i środkowo-

Europy Środkowa charakteryzować się ma wprawdzie tymi samymi cechami, co Europa Zachodnia czy Wschodnia, ale cechy te występować mają w innym natężeniu, co decydować ma o specyfice rozwojowej tego regionu naszego kontynentu. Przykładem może być powoływany przez P. Burke'a poziom zaludnienia Europy Środkowej pod koniec wieków średnich – choć był on wyraźnie wyższy od poziomu zaludnienia Rosji czy Skandynawii, ustępował jednak poziomowi zaludnienia krajów zachodnich. Tę „pośredniość” Europy Środkowej podkreśla w różny sposób wielu historyków. Jenő Szűcs stwierdza, że:

We wszystkich dziedzinach znaleźć można struktury typu zachodniego, tyle, że nieco zmniejszone: czasem są one niekompletne, (np. miasta), czasem niezbyt proporcjonalne (np. szlachta). [...] Z punktu widzenia fundamentów owych struktur, pojawia się argument za tym, aby pojęcie „Europy Środkowo-Wschodniej” odnosić – również w czasach średniowiecza – do całego regionu. Określenie „wschodnia” oznacza, iż modyfikacje modelowych i normatywnych struktur zachodnich można tu odnaleźć – rzecz jasna, w rozmaitej formie – niemal wszędzie. Cechy były bardziej zachodnie od Węgier, Chorwacja – raczej mniej zachodnia, zaś Polska pod względem gospodarczym przypominała Węgry⁶.

3

Obecnie chciałbym przedstawić argumenty, posiłkując się literaturą historyograficzną, uzasadniające odrębność strukturalną społeczeństw środkowoeuropejskich, które różniły się zarówno od społeczeństw zachodniej, jak i wschodniej Europy. Można wyróżnić co najmniej trzy okresy, w których społeczeństwa środkowoeuropejskie wykazywały się odrębnością rozwojową. Jest to okres wczesnego feudalizmu w X-XII wieku, system folwarczno-pańszczyzniany w XVI-XVIII wieku i okres międzywojenny w latach 1918-1939.

Feudalizm w cywilizacji europejskiej rozwijał się w trzech odmiennych strefach kulturowo-terytorialnych⁷. W pierwszej strefie obejmującej Italię, południową Francję i Hiszpanię, gdzie dominujący wpływ zachował antyczny system społeczny, feudalizm powstał na drodze wewnętrznej ewolucji niewolniczych stosunków produkcji. W drugiej strefie obejmującej takie tereny, jak środkowa i północna Francja panowała równowaga pomiędzy wpływami rzymskimi a barbarzyńskimi. Tam też system feudalny był wynikiem syntezy urządzeń społecznych cywilizacji rzymskiej i germańskich zdobywców. Natomiast w krajach takich, jak Polska, Czechy, Węgry, które nigdy nie miały styczności ze światem rzymskim, feudalizm powstał w sposób samoistny, na drodze rozpadu przedklasowych wspólnot rodowo-plemiennych. W społeczeństwach słowiańskich feudalizm ukształtował się w sposób samoistny, na drodze dezinte-

-wschodnią. Jednakże podział ten nie przyjął się w literaturze przedmiotu (O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*. Lublin 1994).

⁶ J. Szűcs, *Trzy Europy*. Lublin, 1995, s. 66 i 68-69.

⁷ S. Russocki, *Monarchie stanowe środkowowschodniej Europy XV-XVI w.* „Kwartalnik Historyczny”, 1974, 1 (84), s. 73-95 s. 405.

gracji agrarnych wspólnot rodowo-plemiennych, i stąd różnił się on znacznie od klasycznego feudalizmu zachodnioeuropejskiego.

W przeciwieństwie do Europy Zachodniej, w Europie Środkowej nigdy nie ukształtował się system lenny. W Europie Środkowej ziemia była formalnie własnością panującego. Klasą panującą w społeczeństwie prawa książęcego było możnowładztwo występujące w źródłach historycznych pod nazwą *nobiles*. Potęga tej klasy społecznej zasadzała się na dysponowaniu środkami przymusu oraz środkami produkcji. Jednostki rekrutujące się z tej klasy społecznej sprawowały urzędy w administracji państwowej. Np. w systemie administracyjnym państwa piastowskiego można było wyróżnić trzy poziomy władzy państwowej: centralny, prowincjonalny i kasztelański. Poziom centralny obejmował dwór książęcy i wyspecjalizowane agendy władzy państwowej, takie jak skarb, dowództwo wojskowe itd. Państwo było podzielone na 8 prowincji i około 90 okręgów grodowych. Na czele najniższej jednostki administracyjnej stał kasztelan. Miał on rozległe kompetencje. Podporządkowane mu było bowiem miejscowe rycerstwo, posiadał władzę sądowo-policyjną oraz zajmował się pobieraniem danin i podatków od podległej ludności. Kasztelan miał również do dyspozycji wyodrębniony aparat administracyjny. Składał się on zazwyczaj z wojskiego, któremu podlegały sprawy militarne, posiadającego kompetencje sędziowskie sędziego, i komornika. Ten ostatni ściągał podatki i świadczono. Wreszcie z włodarza administrującego prywatnymi majątkami panującego⁸.

Klasa możnowładcza posiadała również niewielkie własne majątki ziemskie. Majątki tej grupy społecznej w Polsce czy na Węgrzech nie przekraczały zwykle kilku wiosek, w wyjątkowych wypadkach dochodząc do kilkunastu⁹. W tym jednak okresie, władza kasztelana przeciętnego okręgu grodowego obejmowała ponad 100 wiosek. Urzędnicze uposażenie kasztelana wielokrotnie przewyższało dochody uzyskiwane z jego własnej gospodarki. We wspomnianych krajach około 1/3 ogólnej wartości świadczeń było przeznaczane na uposażenie urzędników najniższego szczebla administracyjnego¹⁰.

Ludność chłopska poddana była prawu książęcemu, a nie prywatnemu. Wśród niej bowiem da się wyróżnić dwie dodatkowe warstwy społeczne, tzw. chłopów – dziedziców i ludność służebną. Ci pierwsi stanowili podstawowy trzon ludności chłopskiej. Zobowiązani byli do świadczenia na rzecz państwa rozmaitych posług i danin. Drugą kategorię wśród klasy chłopskiej stanowiła ludność służebna. Jej kondycja społeczna była trochę inna. W zamian bowiem za zwolnienie z podstawowych świadczeń i posług zobowiązana była do świadczenia wyspecjalizowanych usług na rzecz państwa. Na podstawie zachowa-

⁸ K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*. Wrocław, 1987, s. 129-132.

⁹ M. Barański, *Majątki możnowładcze na Węgrzech w XII w.* „Przegląd Historyczny”, 1979, t. 70, s. 428.

¹⁰ K. Modzelewski, *Chłopi...*, s. 143.

nych nazw miejscowości udało się zidentyfikować około 40 różnych specjalności, wśród których około 1/3 stanowiły umiejętności rzemieślnicze. Osadami służebnymi pokryte były centralne ziemie piastowskiego państwa. Wprawdzie ludność służebna była uprzywilejowana ekonomicznie nad pozostałą ludnością wiejską, to jednak jej wolność była ograniczona. Ponieważ ludność służebna pełniła obowiązki wobec księcia dziedzicznie, nie miała ona prawa do zmiany miejsca zamieszkania i zawodu¹¹.

Wielka własność mogła powstać wyłącznie na jednej zasadzie – książę mógł zrezygnować z prerogatyw władzy publicznej – sądowniczej i ekonomicznej, przekazując ją właścicielowi. Kościół był pierwszą instytucją, która dokonała wyłomu w systemie prawa książęcego. W drodze nadań immunitetowych już od końca XI w. instytucja ta otrzymywała ziemię wraz z osiadłą ludnością, która wcześniej podlegała prawu książęcemu. Książę nadając posiadłości, rezygnował z roszczeń wynikających z prawa książęcego wobec osiadłej tam ludności. Początkowo akcja immunitetowa powodowała opór urzędników państwowych, gdyż zmniejszała ekonomiczne podstawy tej grupy społecznej. Jednakże w miarę postępowania rozbicia dzielnicowego i rozszerzania kręgu osób sprawujących najwyższe urzędy – z kilkunastu w XI w. do dwustu w XII w. – opór tej grupy społecznej malał. Uposażenie urzędnicze stopniowo odgrywało mniejszą rolę niż własne posiadłości. W XII-XIII w. akcja immunitetowa rozszerzała się na inne kręgi społeczne – głównie możnowładztwo oraz rycerstwo.

Analizując rzeczowe świadczenia wynikające z prawa książęcego, Karol Modzelewski stwierdza, że wobec systemu prawa książęcego należy przyjąć dwa układy odniesienia: feudalizm zachodnioeuropejski oraz azjatycki sposób produkcji. To, co odróżnia społeczeństwo środkowoeuropejskie od modelu zachodniego feudalizmu, to „tożsamość klasy panującej i hierarchii państwowej”, „pośrednia eksploatacja ogółu ludności na gruncie powszechnych ciężarów na rzecz monarchii”, „brak znamion zależności osobistej bądź gruntowej”, „wzniesienie systemu klasowego na fundamencie nienaruszonych formalnie praw ludności pospolitej do ziemi oraz innych instytucji plemiennych”¹². Powyższe cechy odróżniają ustrój prawa książęcego od klasycznego systemu feudalnego, a nasuwają analogię z tzw. azjatyckim sposobem produkcji. Według K. Modzelewskiego tych dwóch systemów nie należy utożsamiać ze sobą. W azjatyckim systemie produkcji państwo spełniało rolę koordynatora i organizatora produkcji. Natomiast ziemia w tym systemie społecznym była własnością poszczególnych wspólnot agrarnych, pochodzących jeszcze z okresu przedpaństwowego. Wspólnoty te płaciły państwu daniny i świadczyły posługi. Z tego też względu, podsumowuje swoje rozważania autor:

¹¹ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X-XI w.)*. Wrocław, 1975, s. 12.

¹² Tamże, s. 266.

Monarchie wschodniej Europy dzieliła od azjatyckich despotii przepaść technologiczna ze wszystkimi konsekwencjami w zakresie organizacji społeczeństwa i jego strukturalnej dynamiki. Funkcje ogólnospołeczne państwa zamykały się w kręgu zadań obronnych, sądowych i policyjno-porządkowych, nie obejmując organizacji produkcji rolnej. Pod tym względem podmiotem gospodarowania o znacznym zakresie samodzielności produkcyjnej była rodzina chłopska; odpowiadał temu w zasadzie indywidualny system zawłaszczania ziemi [...]. W tym względzie ustrój prawa książęcego i klasyczny feudalizm zachodnioeuropejski oparte były na podobnym fundamencie cywilizacyjnym. „Poddaństwo państwowe” stało się też punktem wyjścia procesów feudalizacyjnych, które w ostatecznym wyniku zatępiły pierwotną odrębność ustrojową obu systemów¹³.

Drugim takim okresem, w którym zaznaczyła się odrębność historyczna Europy Środkowej, jest okres rozpoczynający się od przełomu XV/XVI w. Wtedy to stopniowo zaczynały pojawiać się odrębności – w zestawieniu z zachodnioeuropejską – środkowoeuropejskiej linii rozwojowej. Granicą obu stref rozwojowych stała się rzeka Łaba. Na zachód od niej nadal prężnie rozwijały się miasta, produkcja rzemieślnicza oraz manufakturowa, chłopci zaś stawali się osobiście wolni. Równowaga społeczna pomiędzy mieszczaństwem a szlachtą umożliwiła wzrost potęgi państwa, które z monarchii stanowej w okresie nowożytnym przekształciło się w monarchię absolutystyczną. Natomiast na wschód od rzeki Łaby miasta we wszystkich krajach tego regionu przeżywały wyraźny kryzys – spadała w nich liczba ludności oraz zmniejszała się produkcja rzemieślnicza. W wiejskiej sferze wytwórczości rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej wyparł wcześniejszą gospodarke czynszową. Towarzyszył temu wzrost obciążeń pańszczyźnianych oraz wprowadzenie tzw. wtórnego poddaństwa. Przewaga gospodarcza szlachty utrwaliła się również w życiu politycznym – we wszystkich społeczeństwach Europy Środkowej mieszczaństwo w porównaniu z mieszczaństwem zachodnioeuropejskim wywierało niewielki wpływ na życie społeczne, państwo zaś zostało podporządkowane interesom szlachty. Powstanie i rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, co umożliwiała wzrost wyzysku chłopstwa, stanowiło podstawowy czynnik różnicujący dwie podstawowe strefy gospodarcze w nowożytnej Europie.

Czynnikiem inicjującym proces narastania odrębności rozwojowej Europy Środkowej był niedobór siły roboczej, który w XII-XIV w. wpłynął nie tylko na poprawę sytuacji chłopstwa, ale i na warunki powstawania miejskiej sfery gospodarki w Europie Środkowej¹⁴. Poprawa zamożności chłopstwa ograniczyła rozmiary migracji tej grupy społecznej do miast. To zaś wpłynęło na słabszy rozwój sfery miejskiej i zachwiało równowagę społeczną pomiędzy mieszczaństwem a szlachtą. Pozwoliło to tej ostatniej klasie społecznej podporządkować swoim interesom władzę. Dominacja polityczna szlachty umożliwiła dalsze

¹³ Tamże, s. 267.

¹⁴ Korzystam w tym paragrafie z argumentów i toku analizy przedstawionych w pracy: K. Brzechczyn. *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*. Poznań 1998, s. 202-247.

ograniczanie rozwoju miast oraz zaostrenie poddaństwa i wprowadzenie folwarku pańszczyźnianego. Dalszy wzrost wyzysku ekonomicznego następował w instytucjonalnych ramach gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Kiedy jednak zdobyła wyłączny wpływ na władzę państwową i zdołała ograniczyć przywileje mieszczaństwa, ustępstwa wobec chłopstwa zakończyły się. Procesom tym towarzyszył popyt na zboże Europy Zachodniej.

Konsekwencją rozwoju systemu folwarczno-pańszczyźnianego było późniejsze powstanie gospodarki kapitalistycznej. Kiedy ten system w końcu się ukształtował w naszym regionie Europy w drugiej połowie XIX wieku, to wykazywał pewne strukturalne odrębności od kapitalizmu zachodnioeuropejskiego. W XIX w. i w I poł. XX w. większość siły roboczej była zatrudniona na wsi. Opóźniona industrializacja Europy Środkowej objęła więc o wiele mniejsze obszary życia gospodarczego. Zacołowanie techniczne spowodowało, że społeczeństwa te nie mogły korzystać z dobrobytu spowodowanego postępem technicznym. Prowadziło to do większego niż w Europie Zachodniej natężenia konfliktów społecznych pomiędzy burżuazją a rodzącą się klasą robotniczą. W rozwoju społeczeństw środkoeuropejskich nie wykształciła się również równowaga wpływów pomiędzy władzą a własnością. Etatyżacja państwa obejmowała rozleglejsze sfery życia społecznego niż regulacja władcza w typowym państwie Europy Zachodniej. Zasięg ingerencji władzy był tak duży, że w zasadzie nie można mówić o gospodarce wolnorynkowej w drugiej poł. XIX w. w Europie Środkowej.

Rozpad imperiów Hohenzollernów, Romanowów i Habsburgów w wyniku I wojny światowej i narodowych rewolucji obywatelskich w latach 1917-19 stworzył podstawy do rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. We wszystkich społeczeństwach narodowych wprowadzono demokrację parlamentarną i instytucję wolnych wyborów. Losy instytucji społeczeństwa obywatelskiego zależały od relacji między głównymi siłami społecznymi: własnością i władzą. Tam, gdzie burżuazja była najsłabsza (Rosja), w wyniku przejęcia środków produkcji przez władzę wywodzącą się z rewolucji doszło do ukształtowania się społeczeństwa socjalistycznego. Tam natomiast, gdzie burżuazja była silna (Czechy), przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego utrzymywało się stabilne społeczeństwo obywatelskie. Z kolei w krajach mieszczańskich gdzieś pomiędzy tymi dwoma ekstremalnymi przypadkami, posiadających gospodarkę rolniczą bądź rolniczo-przemysłową (Bułgaria, Estonia, Jugosławia, Litwa, Łotwa, Polska, Rumunia, Węgry), wcześniej czy później doszło do autorytarnych zamachów stanu¹⁵. Ustanowienie tych systemów politycznych następowało na drodze autorytarnych zamachów stanu przeprowadzanych przy

¹⁵ O związkach pomiędzy gospodarką a systemami autorytarnymi, zob. J. Tomaszewski, *The Economy of Central and South-Eastern European Countries during the Inter-War Years*. W: J. Żarnowski, (red.). „Dictatorships in Central and South-Eastern Europe (1918-1939). Anthologies” (Polish Historical Library, 4). Wrocław 1983, s. 57-83.

udziale bądź życzliwej neutralności wojska. Następstwem zmiany władzy była autokratyzacja ustroju politycznego: w zależności od kraju nastąpiło ograniczenie bądź zniesienie demokracji parlamentarnej, zacieranie różnic pomiędzy władzą ustawodawczą i sądowniczą a wykonawczą oraz poważne wzmocnienie tej ostatniej. W systemach autorytarnych w odróżnieniu od totalitarnych istniały, ograniczone do sfery społecznej i gospodarczej, niezależne instytucje społeczeństwa obywatelskiego. Władza autorytarna nie próbowała również wchodzić w kompetencje instytucji religijnych oraz przejmować pełnej kontroli nad środkami produkcji¹⁶. Choć zakres kontroli gospodarki przez władzę w ustroju autorytarnym był mniejszy od zakresu regulacji życia gospodarczego w społeczeństwie totalitarnym, to był on jednak wyraźnie większy od zakresu kontroli gospodarki w typowym społeczeństwie zachodnim.

4

Widzimy więc, że pod względem ewolucji społeczeństwa Europy Środkowej różniły się od społeczeństw zachodniej Europy. Podstawą tej różnicy była znaczna kumulacja władzy społecznej w rękach klasy społecznej: w rękach urzędników monarchii piastowskiej w X-XIII wieku, stanu szlacheckiego w XVI-XVIII wieku czy autorytarnego państwa w okresie międzywojennym. Kumulacja ta usprawiedliwia posługiwanie się terminem „Europa Środkowa”, który nie tyle oznacza położenie geograficzne, co jest synonimem społeczno-historycznych cech rozwojowych tej części Europy. Cokolwiek metaforycznie można powiedzieć, że Europa Środkowa jest obszarem, na którym wschodnie cechy rozwojowe współegzystują z zachodnimi. Do wschodnich cech rozwojowych zaliczyć trzeba zacofane cywilizacyjnie struktury gospodarcze, do zachodnich zaś – model kultury kształtujący style życia i aspiracje społeczne. W przyswojeniu zachodniego modelu kultury wielką rolę odegrał katolicyzm, oraz

¹⁶ Porównaj charakterystykę systemów autorytarnych zawartych w: A. Ajnenkiel, *The Evolution of the Forms of Government in Central Europe, 1918-1939*. W: J. Żarnowski, (red.). op. cit., s. 27-75; W. Kulesza, *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926-1935*. Wrocław 1985, s. 262-281, F. Ryszka, *European Fascism. Divergencies and Similarities. Prospects of Comparative Research*. W: Żarnowski, (red.), op. cit., s. 223-247; J. Żarnowski, *Authoritarian Systems in Central and South-Eastern Europe (1918-1939). Analogies and Differences*. W: Żarnowski (red.), op. cit., s. 9-27.

protestantyzm posiadający tam w pewnych okresach historycznych swoje enklawy. Wypadkową oddziaływania tych czynników rozwoju historycznego był kształt struktur politycznych, których forma oscylowała od demokratycznych (np. w XVI w.) do autorytarnych (np. w dwudziestoleciu międzywojennym).

STARY KONTYNENT W NOWYM TYSIĄCLECIU

Redakcja naukowa:
Zbigniew Drozdowicz

Wydawnictwo Fundacji Humaniora
Poznań 2002